

YUNANİSTAN'DAN GELEN GÖÇMENLERİN İSKÂNI

Dr. Mesut ÇAPA

Türkiye, özellikle Balkan harbinden sonra önemli ölçüde göç hareketlerine marûz kalmıştır. Bu göçlerden bir kısmı belli bir anlaşmaya dayanırken, bazen de âdeta bir kaçış niteliği taşımaktadır. 1923-1925 yılları arasında Yunanistan'dan Türkiye'ye olan göç hareketi Türk-Yunan tarafları arasında yapılan bir anlaşma sonunda gerçekleşmiştir. 30 Ocak 1923'te Lozan'da imzalanan Türk-Rum ahali mübadelesine ilişkin sözleşmenin 25 Ağustos'ta her iki ülke tarafından onaylanarak yürürlüğe girmesinden sonra, 19. madde gereğince, göçmenlerin mübadelesine başlandı. Bu anlaşmayla Türk ve Yunan tarafı homojen yapıya sahip milli bir devlet oluşturmayı hedef aldıklarından, zamanla ortaya çıkan bazı sorunlar karşılıklı göç uygulamasını durdurmadı. Ne var ki savaştan henüz kurtulmuş olan Türkiye, Türk mübadillerin iskânında olağanüstü çaba sarfetmek durumunda kaldı. Zirâ, Yunanlıların işgal ettiği bölgeler birer harabe halindeydi; hemen hepsi iskân bölgesi olarak belirlenen bu yerlerde gayri Müslimlerin terkettiği evler de göçmen iskânına müsait değildi. Diğer yandan göçmen mübadelesinde acele edilmek zorunda kalınması, isabetli bir imâr ve iskân plânının yapılmasına zaman bırakmamıştı. Ayrıca mübadeleye tâbi göçmenlerden başka diğer göçmen, mülteci ve yanzedelerin de iskân edilmesi gerekiyordu.

Türk göçmenlerin ihtiyaçları sadece TBMM Hükümeti, Kızılay ve halkın yardımlarıyla karşılanırken, Anadolu'dan Yunanistan'a giden Rum göçmenlerine yardım eden yedi ayrı Amerikan teşkilâtı vardı. Bunun yanı sıra, Milletler Cemiyeti de, Yunan Milli Bankası başkanını davet ederek altı milyon sterlinge kadar uzun vadeli borç verebileceğini bildirmişti. Türk mübadiller, "Yunanistan'ın gördüğü yardımdan yoksun olarak, savaş yıkıntılarını taşıyan topraklara, tüm doğramaları ateş yakmak için kullanılmış" evlere yerleşmek zorunda kalıyorlardı¹. Göçmenlerin iskânı özellikle 1924 yılının en önemli so-

¹ Seçil AKGÜN, "Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu", Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler, Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e Kadar), Ankara, Gnkur. Basımevi 1986, s. 255-256.

runlarından birisini oluşturmuş, hatta Ekim ve Kasım aylarında TBMM'de soru ve gensoru önermeleri şeklinde gündeme getirilmişti².

Mübadele sözleşmesinin imzalanmasından sonra Türkiye'de, Yunanistan'dan gelecek mübâdillerle ilgili bazı hazırlıklara başlandığını görmekteyiz. Nitekim sözleşme henüz TBMM'de onaylanmadan önce, Kızılay temsilcisi Ömer Lütfi Bey, 29 Temmuz 1923'te İzmir'den gönderdiği bir yazıda, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi Müşir Fevzi (Çakmak) Paşa'ya Kızılay inşaat heyetleri tarafından Aydın ve Manisa livâlarında yapılan meskenler hakkında bilgi verdiğini belirtiyordu. Bu görüşme sırasında Fevzi Paşa, "yakında başlayacak olan ahali mübadelesinde cemiyetin şefkat ve faaliyetinden büyük ümitler beslediğini" ve ayrıca "Rumili'den gelecek ahalinin hayvanat ve eşya-yı mübremelerini beraber getirmelerindeki ehemmiyeti zikrederek, bu hususta da cemiyetin şimdiden teşebbüsatta bulunması ve saniyen İzmir şehrinde ve civarında pencereleri, kapıları ve bazılarının tavan ve döşemeleri harab bin kadar hâne mevcut olup, bunlar cemiyet tarafından tamir edildiği takdirde gelecek muhacirlerin kısmen olsun iskânı te'min edilebileceğini"³ söylemişti.

Mübâdele ve imâr konusuna, hükümet nezdinde ilk defa, 5 Eylül 1923 tarihli Fethi (Okyar) Bey başkanlığındaki İcrâ Vekilleri heyeti raporunda yer verildi. Bu konuda şöyle deniliyordu:

"Vekilleriniz mübâdele ve imâr işleri için ayrı bir teşkilâta ihtiyaç olduğu kanatindedir. Bu teşkilâtın diğer vekâletlere nâfiz olması ve bu hususta tatbiki icabından mukarreratın serian ittihaz ve icrası, vilâyetlerle memurîn-i mülkiyenin riyâseti altında bilumûm memurînin ve kumandanların muavenet ve müzaheretlerinin temini için bu teşkilâtın İcra Vekilleri riyâsetine rapdedilmesi muvafık görülmüştür.

Bir müdüriyet-i umumiye halinde olmakla beraber bilcümle vekâletlerden memur alınmak suretiyle takviye edilecek ve vekâletlerle bu iş hakkında uzun muhaberata meydan vermeyecek olan bu teşkilât biri mübâdele, diğeri imâr işleri ile iştigal etmek üzere iki şubeye ayrılmıştır".

Hükümet programında mübâdele ve imâr işleri bir bütün olarak ele alınıyordu. Aynı programda ayrıca, "Mübâdelenin Lozan'da imza edilen mukavele mucibince, ahali-yi İslamiyenin emvâl-i menkûle

2 TBMMZC., C. 9, 10., s. 69-75, 95-127, 26-87, 90-101.

3 Kızılay Arşivi, ds. 530, Ek-2, 2/A.

ve gayri menkûlesi üzerindeki hukukuna hâlel vermeyecek şekilde icrâsına son derece ihtimam olacağı” ve “gelecek olan ahaliye bütçeden muavenet edileceği gibi, ekseri tütüncü ve müstahsil olan bu ahaliye mahsullerine mukabil avans tedarikine çalışılacağı” da ifade ediliyordu⁴.

Çok geçmeden, 13 Ekim 1923 tarihli bir kanunla Mübâdele, İmâr ve İskân Vekâleti teşkil olunarak, 8 Kasım 1923'te Mübâdele, İmâr ve İskân Kanunu kabul edildi⁵. TBMM'since bu vekâlete ilk defa İzmir mebusu Necati Bey (daha sonra Adliye ve Maarif vekili) getirildi. Necati Beyden sonra, kısa bir süre İzmir mebusu Celal (Bayar) Bey ve ardından Bursa mebusu Refet Bey Mübâdele, İmâr ve İskân Vekâleti görevlerinde bulundular.

Yunanistan'daki Türklerin gördükleri baskılar, mübâdelenin bir an önce uygulanmasını gerekli kılmıştı. Milli Mücadelenin devam ettiği yıllarda Anadolu'dan kaçan Rumlar, Yunanistan'daki Türklerin evlerine yerleştirilmeye başlanmıştı. Celal (Bayar) Bey bu konuda şöyle diyordu: “Bunun en müdhiş misali Kozanalı ve Kayalarlı muhâcirlerdir. Bu zavallılar daha biz burada Sakarya muharebesini ikmal etmek üzere bulunduğumuz zaman, bunlar evlerinden atılmış ve ot ile tagaddîye başlamışlardı. Bunun kısm-ı azamı maalesef kadîd halinde, haırlarsınız, Harb-i Umûmi zamanındaki zuafâ şeklinde gelmişlerdi”⁶. Vekâlet teşekkûl ettiği zaman Makedonya'daki Türkler, Yunanlıların kendilerine yaptığı baskıdan dolayı Selanik'e doğru akın etmeğe başlamışlardı. Özellikle Surfice, Kozana ve Karafirye ahalişi bu yüzden yalınayak denilecek bir vaziyette Selanik'e gelirken, yollarda soyguna uğruyorlardı. Vekâlet henüz teşkilâtını tamamlamadığı için, Selanik'te toplanan göçmenlere ilk yardımı Kızılay heyetleri yaptı. Türkiye Seyr ü Sefain şirketleri ile Vekâlet arasında yapılan anlaşmadan sonra, göçmenlerin Türkiye'ye nakillerine başlandı. Tahsis olunan vapurların istiab haddi İstanbul Liman İdaresince tesbit ediliyordu. Yunanistan'da Selanik, Kavala limanları ile Girid adasındaki Hanya, Kandiye ve Resmo limanları

4 İsmail ARAR, Hükümet Programları (1920-1965), İstanbul 1968., s. 34-35.; “Mübâdele ve İmâr Müdüriyet-i Umûmiyesi Kadrosu Tesbit ve Kabul Edildi”, Açıköz, 3 Ekim 1923.

5 TBMM Kavanin Mecmuası, Devre: 2, İctimâ: 1, (11 Ağustos 1923-22 Nisan 1924), Ankara, 1924, s. 127, 132-134., Ek-1.; “Mübâdele ve İmâr Vekilinin Mühim Beyanâtı”, Açıköz, 27 Ekim 1923.

6 TBMMZC, C. 10, Devre: 2, İctima: 2, Ankara 1924, s. 62.

bindirme (irkâb); Türkiye’de ise İstanbul, Samsun, İzmir, Antalya ve Mersin limanları çıkarma (ihraç) iskelesi olarak tayin edildi⁷. Diğer yandan Türkiye’de on iskân mıntıkası tesbit edilerek imâr ve iskân mıntıka müdürlükleri kuruldu⁸.

Mübadele esnasında her türlü dış yardımdan mahrum olan Türkiye, kendi yağıyla kavrulmak durumunda kalmıştı. Mübâdele, İmâr ve İskân Vekili Mustafa Necati Bey muhtelif vesilelerle Kızılay’ın yardımına müracaat ediyordu. Nitekim 25 Aralık 1923 tarihli yazısında, “Tahribata en ziyâde marûz kalan Samsun, Bilecik, Eskişehir, İzmir, Erdek, Saruhan ve havalisindeki köylerde yeniden inşaat yapılmadıkça muhâcirlerin köylerde barındırılmalarına imkân olamayacağı”nın anlaşıldığını belirttikten sonra, göçmenler için en az üç-dört köy inşa etmesi için Kızılayın yardımını istiyordu⁹. Vekâlet-Kızılay münasebetleri, mübadele süresince devam etti. Kızılay, iskân mıntıkalarında göçmenlere yardım için Nisan 1924’te Hakkı Şinasi Paşa’yı İzmir yöresine, Dr. Haydar Bey’i de Samsun yöresine mu-rahhas tayin etti. Mülki yetkililer mübadillere yardım hususunda Kızılaya başvurmak ihtiyacını duymuşlardı¹⁰.

Göçmenlerin öncelikle iskân mıntıklarındaki emvâl-i metrûkelere (terkedilmiş mallar) yerleştirilmeleri gerekiyordu; ancak, hemen her yerde köy ve evler harap haldeydi. Sinop, Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon, Gümüşhane, Amasya, Tokat ve Çorum vilâyetlerinden oluşan Samsun iskân mıntıkasında birçok Rum köyü bulunmasına rağmen, gerek Pontus isyanı sırasında, gerekse Rumlar buralardan ayrılırken herşeyi yakıp yıktıklarından, yararlanılabilecek tek bir ev kalmamıştı. Bu yüzden Vekâletce yeni köyler inşa edilmeye başlandı. Diğer yörelere göre, Trakya mıntıkasında iskân işleri daha kolay ve çabuk gerçekleşti. İstanbul vilâyeti ile Anadolu’nun Marmara kıyıları, Rum köylerinin çoğunlukta olduğu yerler arasında olmakla birlikte, buradaki köylerin yüzde yetmiş Yunanlılar tarafından yakıldığı için göçmenlerin iskânı güçleşiyordu. Eski Aydın vilâyeti de iskân mıntıkası içindeydi; ancak burada yalnız Türk ve Rum köyleri değil şehirler de Yunanlılarca yakılmıştı. Kayseri ve Niğde yöresinde Rum köyleri mamur bir vaziyette bulunuyorlardı. Ne var ki buradaki arazinin ye-

7 TBMMZC, C. 9, Devre: 2, s. 70.

8 Türkiye Hilâl-i Ahmer Mecmuası, No: 28, 15 Aralık 1923, s. 103-104.

9 Kızılay Arşivi, ds. 530, Ek-3, 3/A.

10 Bkz. EK-4, 4/A., Kızılay Arşivi, ds. 530.

tersiz ve tütün ekimi için elverişsiz olması çok az nüfusun iskân edilmesine yarıyordu¹¹.

Mübadeleyle ilgili haberlere 1923 yılı sonundan itibaren, 1924 yılı boyunca, gerek Açığsöz ve gerekse Hakimiyet-i Milliye gazetelerinde yer verilmiştir. Gazetelerde mübadele konusu bazen haber, bazen de Mübâdele, İmâr ve İskân vekillerinin yaptığı açıklamalar nisbetinde kamuoyuna iletilmiştir. Nitekim böyle bir haberden öğrendiğimize göre, Aralık 1923'e kadar Türkiye'ye 33619 göçmen gelmiş ve bunlardan bir kısmı başta Balıkesir (Karesi) olmak üzere İstanbul, Edirne, İzmir, Samsun, Kastamonu, Amasya, Çatalca, Sinop ve Bursa mıntıklarına yerleştirilmişti¹². Mübâdele, İmâr ve İskân Vekili Necati Bey, Aralık 1923'te Doğu ve Batı Makedonya, Girid, Kavala ve Drama'dan 28648 göçmenin geldiğini ve böylece İzmir'in kurtuluşundan itibaren gelenlerle bu sayının 60318'e ulaştığını bildiriyordu. Mübadeleye tâbi olmayıp diğer yollarla gelen 1957 göçmen, 28648 mübadille birlikte İzmir, İstanbul, Trakya, Bursa, Balıkesir, Kayseri ve Niğde'de iskân edilmişti. İskân edilemeyenlerden bir kısmı İstanbul misafirhanelerine, yardıma muhtaç olmayan 3833 kişi de akrabalarının yanına yerleştirilmişlerdi¹³.

Ocak 1924'te 29096'sı mübadil, 867'si mübadele dışı olmak üzere 29963 göçmen Türkiye'ye geldi ve ayrıca beraberlerinde 20990 büyük ve küçük baş hayvan getirdiler. Bunlar Samsun 1077, Trakya 6519, Balıkesir 1953, İzmir 7363, Bursa 5478, İstanbul 2245, İzmit 2324, Konya 2439, Sivas 243 ve Kastamonu 126 yöresine iskan edildiler¹⁴. Şubat 1924'te gelen göçmenlerden 16737'si iskân edilmişti. Bunlar beraberlerinde 9456 büyük baş hayvan, 33273 koyun ve keçi getirmişlerdi. Göçmenleri bir an önce müstahsil duruma getirmek için Ziraat Şubesi aynı ay içinde Samsun mıntikasına 12257 pulluk, Trakya'ya 943 pulluk ve 2 traktör, 134 çift hayvanı; Kocaeli mıntikasına 7 pulluk, 2 tırmık, 111 çift hayvanı ve benzeri yardımlarda bulundu¹⁵. Nisan 1924'te Kavala ve Selanik'ten 56979 göçmen nakledilerek Samsun, Edirne, Balıkesir, İzmir, Bursa, İstanbul ve İzmit mıntikasına yerleştirildiler. Bunlara zeytin ağacı, dut ve diğer meyve ağacının yanı sıra

11 TBMMZC., C. 9, s. 72.

12 Hakimiyet-i Milliye, 3 Aralık 1923.; "Amasya mıntikasında yerleştirilen 1500 kardeşimiz, köylünün yardımıyla ziraate bile başladı", Hakimiyet-i Milliye, 7 Aralık 1923.

13 Hakimiyet-i Milliye, 7 Ocak 1924.; Açığsöz, 7 Ocak 1924.

14 Açığsöz, 20 Şubat 1924.

15 Açığsöz, 29 Mart 1924.

ziraat aletleri dağıtıldı. Bu arada 7 Ekim 1923'ten sonra Yunanlıların Türk göçmenlerden gasb ve müsadere ettiği hayvan, zahire ve tütün bedelinden 21833 drahmi tahsil edilerek zarara uğrayan köylülere paylaştırıldı. Çoğu yerde Yunanlılar, göçmenlerin mallarına ya el koyuyorlar veya çok ucuz fiyatla satın alıyorlardı. Mübâdele, İmâr ve İskân Vekâleti, Selanik ve Kavaladaki göçmenlerin tütünlerini yok pahasına satmamaları için, Reji idaresi nezdinde teşebbüse geçerek tütünlerin nakline yardımcı olmak üzere, 1 milyar lira avans verilmesini kararlaştırarak göçmenlerin beraberlerinde getirecekleri tütünlerin muhafazası amacıyla Samsun ve İzmir'de büyük depolar hazırlattı¹⁶.

Gazetelerde, bazen göçmenlerin yeni iskân yerlerinde halk tarafından nasıl karşılandıklarına dair haberlere de yer veriliyordu. Ocak 1924'ün ilk günlerinde Gülcemal vapurunun getirdiği 667 göçmen Samsun'a çıktığında müftü, belediye başkanı, eşraf ve halk tarafından karşılandılar. 17 Şubatta Mersin'e çıkan 3500 göçmen, anavatana kavuştuklarından dolayı memnuniyetlerini bildirdiler; ayrıca hükümetin yardımlarına teşekkür ederek Cumhurbaşkanına karşı sevgi tezahüratında bulundular¹⁷.

Göçmenler iskân yerlerine gönderilmeden önce, Kızılay Cemiyetiyle Mübâdele Vekâletinin açtığı Ahırkapı, İplikhane, Kalikaratya, Gelibolu, Güllük, Fethiye, Çanakkale, Erdek ve Samsun misafirhanelerinde barındırılıyorlardı. Daha sonra Mersin'de bir fabrika misafirhane haline getirildi. Mersin'e bağlı köylerde metrük ev olmadığından, vilâyette iskânı kararlaştırılan göçmenler Mersin ve Tarsus'taki, 5-6 ailenin barınmasına elverişli, metrük evlerde iskân edilmeye çalışıldı. Yine gazete haberlerinden anlaşıldığına göre, Adana'da Rum ve Ermeni emvâl-i metrûkesinden 1507 ev mevcuttu; bunlardan bir kısmı vilâyat-ı şark'îye göçmenlerine, diğer bir kısmı da beşer nüfus itibarıyla 6 bin mübâdile tahsis edilecekti. Ayrıca, göçmenlerin bir an önce müstahsil duruma gelmeleri için halk da gayret sarfediyordu. Bursa'da Fırka komutanı Derviş Bey ve Ziraat müdürünün teşebbüsüyle kurulan bir komisyon, halkın yardımıyla göçmenlere ait tarlaları sürdürmeye başladı. Halk imece usulü ile çalışarak Ocak ayı sonuna kadar 400 dönüm arazi hazırlandı¹⁸.

16 Açıksöz, 20 Şubat 1924, 26 Mayıs 1924.

17 Hakimiyet-i Milliye, 3 Ocak 1924.; Açıksöz, 18 Şubat 1924.

18 Hakimiyet-i Milliye, 3 Ocak 1924.; Açıksöz, 20 Şubat 1924.

Hakimiyet-i Milliye, Ocak 1924'te verdiği bir haberde Bahr-i Cedid vapuruyla Kavala'nın Kanal köyünden İzmir'e gelen tütüncü ve rençber 686 göçmenin kayıtlarını yaptırarak 29 Aralık 1923 sabahı aynı vapurla Çeşme'ye hareket ettiklerini bildirdi. Çeşme kazasında tütün ziraatine elverişli dört bin dönüm arazi, 330 kadar da iskâna elverişli emvâl-i metruk vardı. Yine aynı günlerde Giresun vapurunun getirdiği 2200 çiftçi ve 50 ipekçi Tekirdağı'na; Ankara vapuruyla gelen 1713 çiftçi İzmit'e; Sakarya vapuruyla gelen ve daha sonra Samsun'da iskân edilecek olan 918 tütüncü göçmen İstanbul'a çıkarılarak misafirhanelere yerleştirildi. Rize vapuru ise Kandiye'den aldığı 700 göçmen ile bunlara ait 400 ton eşyayı Erdek'e getirdi¹⁹. Bir süre sonra, Rize vapuruyla Kavala'dan gelen 720 göçmen iskân edilmek üzere Çeşme'ye çıkarıldı²⁰.

Basında, özellikle Hakimiyet-i Milliye ve Açığöz'de, yer alan mübadeleyle ilgili haberler bu konuyu anlamamıza yetmemektedir. Zirâ, göçmenlerin Yunanistan'dan Türkiye'ye nakilleri ve iskânları TBMM Hükümetini oldukça zorlamıştı; Bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın da Nutuk'ta belirttiği gibi, mübâdele ve iskân işleri pek de iyi yürümemişti²¹. İşte bu sebepten Hükümet Mübâdele, İmâr ve İskân Vekâleti nezdinde TBMM'de sert eleştirilere muhatap olacaktı. Sözü ettiğimiz gazetelerin ise, daha ziyâde, Vekâletin görüşlerini yansıttığı düşünülebilir.

TBMM'de mübâdele ve iskânla ilgili görüşmelere 19 Ekim 1924'te başlandı. Mentеше mebusu Esat Efendi'nin; mübadillerin sayısı, iskânları ve Vekâletin imâr faaliyetleri hakkında verdiği soru önergesi (sual tahriri)'ni, 27.10.1924'te Mübâdele, İmâr ve İskân Vekili (Bursa mebsu) Refet Bey cevaplandırıcı. Esat Efendi, bu açıklamaları yeterli bulmayarak, "meselenin ehemmiyetine mebnî mucib-i istizah" kabul ederek gensoruya çevrilmesini teklif etti. Bu teklif Mecliste kabul edilerek, konunun diğer celselerde görüşülmesi kararlaştırıldı²².

TBMM'de 30.10.1924'te başlayan gensoru görüşmelerinde birçok mebus, başta Mübâdele, İmâr ve İskân Vekâleti olmak üzere iskân

19 Hakimiyet-i Milliye, 7 Ocak 1924.

20 Hakimiyet-i Milliye, 29 Ocak 1924.

21 Nutuk, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1980., s. 489.

22 TBMMZC., c. 9, s. 74-75;. Mustafa Kemal Paşa bu gensoruyu, muhalefetin komplosunun bir devamı olarak görmekte ve şöyle demektedir: "Hoca Esat Efendinin soru önergesi 27 Ekim'de yani Karabekir Paşa'nın istifasının ertesi günü gensoruya çevrilmişti. Fuat Paşa'nın istifa yazısının tarihi olan 30 Ekim günü, Meclis'te gensoru görüşmeleri başlamıştı", Nutuk, s. 490.

ve imâr faaliyetlerini eleştirip; seçim bölgelerindeki intibalarını dile getirdiler. Bütün bu eleştirileri, daha önce vekâlette bulunan mebuslardan Refet Bey (Bursa mebusu), Celal (Bayar) Bey (İzmir mebusu) ve Mustafa Necati Bey (İzmir mebusu) cevaplandırdı. Biz bu görüşmelere temas ederken, daha ziyâde imâr ve iskânla ilgili olan eleştiri ve cevaplara öncelik vereceğiz.

Konuyla ilgili eleştirileri üç noktada toplamak mümkündür: İmâr ve İskân Vekâleti teşkilâta (bürokrasiye) boğulmuştur ve hiçbir varlık gösterememiştir; göçmenler arasında Türk olmayan unsurlar da getirilmiştir; plânsız, programsız bir iskân sebebiyle göçmenler sefaletle düşmüşlerdir. Gensorunun sahibi olan Menteşe Mebusu Esat Efendi, “mesmûâtıma değil, meşhûdâtıma istinâden arzederim ki” diyerek söze başlayıp, iskân işlerinin hiç de iyi gitmediğine dair örnekler verdi. Esat Efendi’ye göre Vekâlet, Menteşe’de bir dönüm emvâl-i metrûke arazisi olmadığı halde orada ev vardır diye göçmen göndermiş ve bunların sefaletlerine meydan vermişti. Fethiye’nin Kaya nahiyesine iskân edilen göçmenler de kötü durumdaydılar. Buradaki binden fazla ev ve münbit tarla göçmenlere verilmemişti. “Dağlıyı ovaya, ova’yı dağa iskân etmek gibi hatalar delayısıyla” göçmenler perişan duruma düşmüşlerdi. Esat Efendinin iskânla ilgili olarak verdiği örneklerden biri de, İzmit’te iskân edilen göçmenlerle ilgiliydi. Celal (Bayar) Bey’in de daha sonraki konuşmasında doğrulayacağı, ancak bu hususta Vekâletin haklı olduğunu savunacağı şu örneği verdi: “Arkadaşlar, İzmit’in harap köylerine gönderilen tütüncülükle meşhur Drama’nın Yeniköy ve Hüseyin köy halkının hakk-ı iskânlarından vazgeçerek Kartal, Beykoz, Pendik taraflarında ahali-yi İslamiyeden isticâr ettikleri evlere başlarını sokuyorlar ve orada tütün zirayâtına başlıyorlar. Mükemmel bir surette tütün zira’ ediyorlar. Böylece kendilerini toplamakta ve sefaletten kurtulmak üzere iken Vekâletten verilen bir emir mucibince siz mıntıka firarisisiniz haydi İzmit’teki o harâbezâr!arıınıza, deniyor. Ve bu emir mucibince bu biçareler tah-telhıfz ve mâşiyen İzmit taraflarına sevkediliyor”²³.

İsmet Paşa (İnönü) ile birlikte Türk-Yunan ahali mübadelesinde imzası bulunanlardan Sinop mebusu Rıza Nur Bey de, Vekâlete en ağır eleştirileri yöneltenler arasındaydı. Rıza Nur, mübadele anlaşmasını mecburi kılan iki ana sebebi açıklarken şöyle diyordu: Bunlardan birisi Yunanistan’ın kuruluşundan itibaren buradaki Türk-

23 TBMMZC., C. 9, s. 95-97.

leri sistemli bir şekilde yoketmesi sebebiyle geride kalanları aynı akıbetten kurtarmak; diğeri ise, Türkiye'ye yararlı uzuvlar getirerek "memleketin tecanüsü"nü (homojenliğini) sağlamaktı. Yunanlılarla yapılan bu sözleşme neticesinde, eski göçlerde olduğu gibi, göçmenlerin bütün malını mülkünü terkederek sefil bir halde gelmeleri önlenmişti; "memleketin... yaşamak için en muhtaç olduğu şey milletin, unsurunun mütecanis olması" idi. Rıza Nur Bey, İzmir ve İstanbul civarına Arnavutların yerleştirilmiş olduğunu iddia ediyordu. Göçmenlerin "dama taşı" gibi sık sık yerleri değiştirilmiş ve bunlar sıtmalı mahallerde iskân edilerek sağlıkları tehlikeye atılmıştı. Rıza Nur Bey sözlerine Sinop ve çevresinden iskân uygulamalarıyla ilgili örnekler vererek devam etti. Ona göre, Sinop'a bağlı Karacaköy ve Çakıroğlu mahallerinin birer sıtma yatağı olmasına rağmen, buralara göçmen yerleştirilmesi Vekaletin yaptığı hatalardan sadece biriydi. Mübadele, İmâr ve İskân Vekâletine karşı en ağır eleştiriyi yapan Rıza Nur Bey, "Yunanistan'da mevcut Türkler vapurlara getirilmiş, bindirilmiş, âdeta paşa döküntüsü gibi sahillerimize atılmıştır"²⁴ diyordu.

İstanbul mebusu Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey de, imâr ve iskân işlerinin istenilen şekilde yürümediğine katılıyor; ancak eleştirilerinde daha mutedil görünüyordu. O, 400 bin kişinin nakil ve iskânlarıyla müstahsil duruma getirilmelerinin, eldeki tahsisatla çok güç olduğunu takdir ediyor ve "imkânsız olan şeyleri istediğimiz vakit belki haberimiz olmaksızın bir zulüm yoluna sapmış oluruz" diyordu. Hamdullah Suphi Bey, yalnız mübadillerin değil bütün Türk milletinin sıtmaya maruz kaldığını ve "bataklığın yanında koca bir Anadolu"-nun bulunduğunu hatırlatıyordu. Burada sözkonusu olan bütün Türk milletinin iskânı idi. O da, İstanbul çevresine Rumca konuşan halkın yerleştirilmesini tasvib etmiyordu. Adalar sahiline de Rumca konuşan kitleler yerleştirilmişti, "halbuki biz, Türk ekseriyet-i kahiresiyle meskûn olan yerlerde Türk lisanından başka herhangi bir lisan varsa izâle etmeye mecburuz"²⁵ diyerek Türk dili açısından endişelerini dile getiriyordu. Daha sonraki oturumlarda da bu konuya değinilecek ve Zongu'dak mebusu Halil Bey, "Rumca tekellüm eden kıptilerin" neden Zonguldak ve çevresine iskân edildiklerini soracaktı²⁶. Zonguldak mebuslarından Tunalı Hilmi Bey de, Dört Yol'da 60 kişilik bir

24 A.g.e., s. 98-103.; Rıza Nur Bey'in Yanyahların Türklüğünü şüpheli gösterecek tarzdaki ifadelerine Maliye Vekili Abdülhalik Bey'in verdiği cevap için bkz. Nutuk, s. 524.

25 TBMMZC., C. 9, s. 107-108.

26 TBMMZC., C. 10, Devre: 2, İctima: 3, s. 91.

Giritli göçmen kafilesine rastladığımı ve hiçbirinin Türkçe bilmediğini söyleyecekti²⁷.

Kastamonu mebusu Halid Bey, 20 Temmuz 1924'te İnebolu'ya çıktıktan sonraki intibalarını anlattı. Önce, diğer birkaç mebusun da sözünü ettiği 300 kişilik Drama ve Duspat göçmenlerinden bahsetti. Bunlar önce Balıkesir'e sevk edilmiş, sonra Trabzon'a, oradan tekrar Keskin'e sevk edilmek üzere İnebolu iskelesine getirilmişlerdi. Halid Bey'in ifadesine göre, bunlardan 168'i Keskin'e gitmek üzere İnebolu'dan yola çıkmış, diğerleri İnebolu'da kalarak perişan bir vaziyete düşmüşlerdir. Halid Bey daha sonra, bu göçmenlerden Safranbolu'ya gönderilen 70 hanenin Rumlardan kalmış olan büyük bir köyün çevresine yerleştirildiklerini, halbuki en iyi evlerin işgal edildiğini ve sonuçta idaresizlik yüzünden, burada 70 haneyi barındıracak ev ve arazi olmasına rağmen, 3 aydır göçmenlerin perişan bir vaziyette bulduklarını ifade etti²⁸. Karesi (Balıkesir) mebusu Vehbi Bey ise, memleketlerinde kırmızı biber yetiştiren Selanik Karaçova göçmenlerinin bir-iki ay sıtmal bir yerde tutulduktan sonra, 3698 evden 2153'ü yanmış olan, Bandırmaya iskân için getirilmelerindeki isabetsizlikten sözetti²⁹.

Daha sonra Halis Turgut Bey, "Samsun'dan Sivas'a kadar ve Sivas dahilinde muhâcirlerin halini görmüş bir arkadaşınız sıfatıyla meşhûdâtımı arzedeceğim" diyerek söze başladı. Mübadeleye tâbi olmayarak daha evvel Sivas'a gelmiş olan bazı göçmenlerin, iskân hakkından mahûm olarak buldukları yerde kalmaları şartıyla, Gürün kazasına yerleştirilmiş olduklarını söyledi. Sivas'ta 12 bin mübâdiliskânı kararlaştırılmıştı. Halis Turgut Bey'in ifadesiyle, "Sivas'ta hamdolsun Rum yoktur, diyecek kadar azdır. Zara kazasının İlş(?) nahiyesinin yedi-sekiz köyünde, Yıldızeli kazasının iki köyünde ve Sivas'ta da yüz elli-iki yüz haneden mürekkep Rum vardır". Sivas'ta 7-8 bin emvâl-i metrûke ve 70-80 bin dönüm arazi vardı. O vakte kadar Sivas yöresine gelen 4 bin göçmen ailesi, dokuz kazaya dağıtılarak iskân edilmişti. Sivas'a sevk edilen göçmenler, Kayalar kazasının ziraatçilerinden oluşmaktaydı. Bunlar mesleklerine uygun yerlerde iskân edilmemişti; ziraatçi göçmenler kasabalara, sanayici ve esnaflar ise köylere yerleştirilmişlerdi. Gürün'de arazi olmadığı halde buraya ziraatçiler gönderilmişti. Yeterli boş arazi olmamasına rağmen İlş nahiyesine 1200-1300 göçmen sevk edilmiş-

27 TBMMZC., C. 9., s. 118.

28 A.g.e., s. 113-115.

29 TBMMZC., C. 10, Devre: 2, İctima: 2, s. 28-30

ti; halbuki eskiden beri oradaki Rumların hemen hepsi "taşçı" idiler. Iliş'a gönderilmek istenen göçmenlerin itirazı üzerine bir kısmı buradaki 7-8 köye, bir kısmı da diğer ilçelere bağlı köylere yerleştirildiler. Sivas ve yöresindeki halk gelen göçmenlere elinden gelen yardımı yapmıştı. Halis Turgut Bey'e göre buradaki göçmenlere yalnız ev gösterilmiş, sadece Hafik kazasının bazı köylerine hayvan alınarak verilmişti³⁰.

Kayseri mebusu Ahmet Hilmi Bey'e göre, buraya Siroz, Drama ve Sırfçe'nin biraz sermaye sahibi, şehir hayatına alışkın olan ticaret ehli göçmenleri yerine; Kozana'ya bağlı köylerden getirilen çiftçi aileler iskân edilmişti. Kayseri çevresine yerleştirilen aileler çiftçiliğe elverişli yeterli toprak olmadığından dolayı burayı terk ediyorlardı. Ahmet Hilmi Bey, Kayseri'nin nüfussuz kalmasına hükümetin takip ettiği siyasetin sebep olduğunu ileri sürüyordu. Bununla beraber, Kayseri'de iskân işlerinin pek de başarısız olduğu söylenemezdi; "çünkü iki bin boş ev olan bir yere 37-40 hane gönderildiği için onlar nasıl olsa iskân edilir ve edilmiştir" fakat bu muvakkattı³¹. Bu iddialara karşılık Mübâdele, İmâr ve İskân Vekili Refet Bey, 27.10.1924'te Meclis'te yaptığı açıklamalarında Kayseri ve Niğde bölgesinden bahsederken, buradaki Rum köylerinin tamamen mamur bir halde bulunduğunu ancak, "arazi fıkdanından dolayı kabiliyet-i iskâniye" olmadığını ifade etti³². Öyle anlaşılıyor ki, Onuncu İmâr ve İskân mıntıkası içinde bulunan Kayseri, Niğde, Aksaray ve Kırşehir'de metruk evlere oranla az sayıda göçmen iskân edilmesinin en önemli sebebi, tütün zirati için yeterli ve elverişli arazinin olmamasıydı.

Diğer yandan Canik mebusu Cavid Paşa, Samsun ve yöresini teşkil eden birinci iskân bölgesindeki uygulamalarla intibalarını anlattı³³. Dersim mebusu Feridun Fikri Bey, İskân ve Teavün Cemiyeti Başkanı Doktor Bahtiyar'ın 26.10.1924'te kendisine gönderdiği bir telgrafı okuyarak göçmenlerin şikayetlerini dile getirdi³⁴. Gensoru görüşmelerinde sözü geçen diğer mebuslar da, leyhde ve aleyhde açıklamalarda bulundular.

Bu görüş ve iddiaları, daha önce Mübâdele, İmâr ve İskân Vekilliğinde bulunmuş olan, Bursa mebusu Refet Bey, İzmir mebusu Celal

30 A.g.e., s. 40-43.

31 TBMMZC., C. 10, s. 50-51.

32 TBMMZC., C. 9, s. 72.

33 TBMMZC., C. 10, s. 44-46.

34 TBMMZC., C. 9, s. 111.

(Bayar) Bey ile Adliye Vekili (İzmir mebusu) Mustafa Necati Bey cevaplandırdı. Celal Bey 6.3.1924'te İsmet (İnönü) Paşa başkanlığındaki Vekiller heyetinde Mübâdele, İmâr ve İskân vekili olarak Mustafa Necati Bey'e halef olmuş ve yaklaşık bir ay bu görevde kalmış³⁵. Vekalette Celal Bey'in halefi olan Refet Bey, Esat Efendinin soru önergesini, 27.10.1924'te, Meclis'te cevaplandırırken henüz Mübâdele, İmâr ve İskân vekili idi. Birkaç gün sonra, 30.10.1924'te, gensoru görüşmelerinde sadece Bursa mebusu olarak açıklamalarda bulundu³⁶. Böylece son mübâdele vekili de görevden çekilmişti. Çok geçmeden İsmet Paşa'nın Başvekillikten ayrılması ve yerine TBMM Başkanı Ali Fethi (Okyar) Bey'in seçilmesi üzerine kurulan İcra Vekilleri heyetinde Dahiliye Vekili olan Recep (Peker) Bey, aynı zamanda Mübâdele, İmâr ve İskân Vekâleti vekilliğine getirildi³⁷. Recep Bey 6.11.1924'te Mübâdele Vekâleti vekili olarak yaptığı açıklamalarda o ana kadar yapılan faaliyetler hakkında daha kesin bilgiler verdi. TBMM'de önemli tartışmalara sebep olan Mübâdele, İmâr ve İskân Vekâleti 11.12.1924 tarihli bir kanunla lağv edilerek imâr ve iskân işleri Dahiliye Vekâletine devredildiğinde³⁸, göçmenlerin büyük çoğunluğu iskân edilmişti.

Mübâdele, imâr ve iskân işlerinin istenilen şekilde uygulanamamış olmasının birçok sebepleri vardı. Herşeyden önce, Meclis'te bazı mebusların da ifade ettiği gibi, sayıları 400 bine yaklaşan bu göçmen kafilesi, düzenli bir topluluk olmayıp çocuk, yaşlı, hasta, genç ve kadın birçok insandan müteşekkildi. Biga mebusu Şükrü Bey'in deyimiyle; "Bunun içinde henüz doğmuş çocuklar olduğu gibi, henüz annelerinin karnında kadem-nihâde-i dünya olmamış nevzadlar ve 65 yaşında ihtiyarlar, kadınlar ve mefluclar ve yataklarda hastalar da vardı"³⁹. Ayrıca mübadiller beraberlerinde her türlü gayri menkullerini getirmek haklarına sahiptiler; şüphesiz bunların nakli de kolay olmayacaktı. Bunların çok kısa bir süre içinde iskân edilmeleri gerekiyordu; halbuki bu sırada daha birçok yangınzede ve mübadele dışı göçmenler de aynı durumdaydılar. Nitekim Refet Bey bu konuya de-

35 Arar, a.g.e., s. 502.

36 TBMMZC., C. 10, s. 52-60.

37 Arar, a.g.e., s. 503.

38 "Birinci Madde: Mübâdele, İskân ve İmâr Vekâleti ilga edilerek hukuk ve vezaifi Dahiliye Vekâletine devrolunmuştur. Mezkûr vezaif Dahiliye Vekâletine merbûd 'İskân Müdüriyet-i Umûmiyesi' maarifetiyle idare olunur"., TBMM. Kavanin Mecmuası, C. 3, Devre: 2, İçtima: 2, (1 Kasım 1924-22 Nisan 1925), Ankara 1925, s. 25.

39 TBMMZC., C. 9, s. 116.

ğınırken, “Karşımızda mübâdeleye tâbi olan birçok muhâcirlerimiz bulunduğu gibi, Vilâyet-i Şarkiyeden Vilâyat-ı Garbiyeye gelmiş, henüz memleketlerine iade edilmemiş birçok mültecilerimiz var. Diğer cihetten memalik-i ecnebiyede herhangi bir surette gördükleri tazyik üzerine gelmiş birçok mültecilerimiz var. Aynı zamanda esna-yı harpte haneleri muhterik olmuş birçok vatandaşlarımız var. Bunları da düşünmek mecburiyetindeyiz”⁴⁰ diyordu. Necati Bey de, Vilâyat-ı Şarkiyeye göçmenlerinin 15 senedir yerlerine dönemediğini ve Mübâdele Vekili olduğu sırada İzmir’de harabeler içinde yaşayan bu göçmenleri öncelikle kurtardığını söyledi⁴¹.

Mübâdele, İmâr ve İskân Vekâletinde bulunan mebuslardan hiçbiri, Anadolu’ya Türk olmayan mübâdil göçmen getirildiği iddialarını kabul etmediler. Üstelik doğru bile olsa, bu iddiaların muhatabı Vekalet değil, Muhtelit Mübâdele Komisyonu idi; mübâdele sözleşmesinin 12. maddesine göre, kimlerin mübâdeleye tâbi olacağını belirleme yetkisi bu komisyona verilmişti. Nitekim Komisyonun 4 Nisan 1924 tarihli toplantısında alınan 17 no’lu kararda da bu yetki kaydedilmişti⁴². Celal Bey, “Müslüman dininde bulunan Yunan tebasından” ifadesinden maksatlarının Türk olanlar olduğunu ve bunun da sarıh olarak izah edildiğini söyleyerek şöyle devam etti: “Hatta Çamlık ahâlisinin mübâdeleye tâbi olup-olmayacağı hakkında aralarında münakaşa edilmiştir. Yani bunlar Arnavut ırkından mıdır, yoksa Rumca veya herhangi bir lisan konuşan Türkler (midir) diye mucib-i münakaşa olmuştur... Şu halde efendiler, memleketimizde mübâdeleye tâbidir diye pasaportları vize edilip yedlerine verilen Türk’tür”. Yine ona göre, Giritli göçmenler Rumca konuşmalarına rağmen Yunanlılara düşmandırlar⁴³. Necati Bey de, İstanbul yöresine yerleştirilen Yanyalıları Arnavut değil, Türk olarak kabul ediyordu⁴⁴.

Sözü edilen göçmenlerin, İstanbul ve yöresine iskân edilmelerine Temmuz 1924’ten sonra başlandığı anlaşılmaktadır. Daha önce, İstanbul’da belediye hududu dışında olup, mübâdeleye tâbi olan Rumların yerine ticaretle uğraşan, emlak ve çiftlik sahibi varlıklı göçmenlerin iskânı kararlaştırılarak Muhtelif Mübâdele Komisyonuna bildirilmişti. İstanbul’da Selanik, Siroz, Yanya, Kavala, Hanya, Resmu ve

40 A.g.e., s. 73-74.

41 TBMMZC., C. 10, s.72.

42 A.g.e., s. 92.

43 A.g.e., s. 66.

44 A.g.e., s. 77.

Teselya'dan gelen varlıklı göçmenler yerleştirilecekti. "İskân-ı âdiye tâbi" olmadıklarından bunlara, Yunanistan'da terkettikleri emlak ve arazilerinin değerinin % 25'i oranında emlak temlik edilecek ve diğer kısmı "tasfiye-i nihâiyede" dağıtılacaktı. İstanbul'un belediye sınırları dışında ise, Yanya muhacirleri iskân ediliyordu. İki bin kişilik göçmen kafilesini yerleştirmek için, aynı sayıda Rum'un Yunanistan'a sevki amacıyla İstanbul valiliğinin Muhtelit Mübâdele Komisyonuna müracaat etmesi üzerine Maltepe, Kartal ve Pendik Rumlarından bazıları sâkin oldukları mıntıkanın belediye sınırları dahilinde olduğunu ve bu yüzden mübâdeleden muaf tutulmaları gerektiğini ileri sürdüler⁴⁵. İstanbul'da, mübâdeleye tâbi Rumların belirlenmesinde ortaya çıkan bu gibi iddialar, bir süre devam edecek olan Türk-Yunan etabli anlaşmazlığının ilk örneklerinden birini teşkil etmektedir.

TBMM'de, diğer eleştiri ve iddialara verilen cevaplar da iskân konusuna açıklık getirecek mahiyettedir. Gerçekten göçmenler sıtmalı mahallere yerleştirilmiş ve sık sık yerleri değiştirilerek perişan bir vaziyete mi düşürülmüşlerdi? Mübâdele, İmâr ve İskân Vekili Refet Bey, sıtmanın göçmenler arasında en ziyade tahribat yapmış olduğunu kabul etmekle birlikte, bunun Türkiye'nin, hatta dünyanın, bir meselesi olduğuna inanmaktaydı. Türkiye'de hemen bütün bölgelerde sıtma (malarya) görülmekteydi. Mustafa Necati Bey, kendisinin bile üç aydan beri sıtma içinde olduğunu, sıtmanın değil Ankara'ya, bütün Türkiye'ye şamil olan bir hastalık olduğunu tekrarladı. Mübâdele, İmâr ve İskân Vekâletinden önce, iskân mıntıklarının tesbit eden Sıhhiye Vekâleti sıtmanın hüküm sürdüğü bölgelere göçmen yerleştirmişti. İskân mıntıklarının belirlenmesinde bu listelerden başka, Yunanistan'da bindirme (irkâb) limanlarında vapura binmeden önce köylülerin uğraştıkları ziraat dallarıyla ilgili sorulara verdikleri cevaplar da etkili olmuştu. Ayrıca mülki yetkililerin verdikleri bilgilerden faydalanıldı⁴⁶; fakat bunların çoğu esaslı bir incelemeden yoksundu. Nitekim cedvellerden birinde Gürün ve Darende'de ev, arazi, bağ, bahçe ve binlerce dönüm arazi gösterildiğinden buraya çiftçi mübâdil gönderilmiş; ancak bu bilgilerin yanlış olduğu sonradan anlaşılmıştı.

45 Hilâl-i Ahmer, (Akşam nüshası), 13 Temmuz 1924.

46 Kastamonu Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Müdürü Hıfzı Bey, kendi istekleri ve mübadele yoluyla Kastamonu'dan giden Rumların metruk arazi ve evleri dikkate alındığında burada 6 bin göçmenin iskân edilebileceğine tahmin ediyordu. Açıksöz, 6 Ağustos 1923.

Tütüncü olan Dramalılar, Anadolu'nun en iyi tütün yetiştiren Samsun ve İzmir yöresine yerleştiriliyordu. Gerek verilen bilgilerden kaynaklanan isabetsizlik, gerekse iskân mahallerinin sıtmal olmaları yüzünden "dama taşı" gibi yerleri değiştirilenlerin sayısı 20 bini aşmıyordu. Söke'ye gönderilen göçmenler, buranın bataklık mıntıkası olduğunun anlaşılması üzerine, Trakya ve Karaburun yöresine nakledilmişti. Önce Marmara adalarına yerleştirilen Girit göçmenlerinden bir bölümü, buranın yaşamaya elverişli olmamasından dolayı, daha sonra Erdek ve çevresinde iskân edildi⁴⁷. Bazı mıntikalarda göçmenler iskân yerlerini beğenmeyip başka yerlere gidiyorlardı. İzmit'teki göçmenlerden bir kısmı Pendik'e gitmiş; ancak bunlar tekrar eski iskân yerlerine getirilmişlerdi. Celal Bey bu göçmenler hakkında Meclis'te yapılan eleştirilere açıklık getirdi. Refet Bey de, daha önce birkaç mebusun sözünü ettiği Drama'nın Duspat ve Zagoş köylerinden gelen göçmenlerin Balıkesir-Trabzon-İnebolu-Keskin ve Safranbolu'ya kadar uzanan yolculuklarıyla ilgili diğer eleştirileri cevaplandırdı⁴⁸.

İzmit ve Trakya gibi, en önemli iskân bölgeleri arasında bulunan Birinci imâr ve iskân mıntıkası içindeki Samsun ve çevresi, iskân hususunda en fazla güçlüklerle karşılaşılacak yerlerin başında geliyordu. Samsun, Sinop, Ordu, Giresun, Trabzon, Gümüşhane, Amasya, Tokat ve Çorum vilâyetlerinden oluşan bu bölge içinde özellikle Samsun'un, göçmenlerin ilk uğrak yeri olması bakımından, ayrı bir yeri vardı. Buraya gelen göçmenleri hemen iskân etmek mümkün değildi. Hükümet, Kasım 1923'ten itibaren, Pontuscularca Samsun vilâyetinde

47 TBMMZC., C. 9, s. 71.; C. 10, s. 52-54, 60.

48 "Kemal-i isabetle bir muhacir nereye gitmiş ise orada kendisini yerleştirmek istedik; ısınıdırmağa çalıştık. Fakat durmadılar, kaçmak istediler. Ve kaçanlar kimlerdir efendiler, köy yapmak için kendi muhitinden, kendi vesaitinden mahrum olan kimseler üzerinde vesayet eden kimselerdir ki; köy yapmak için onlardan para toplamış bulunuyorlardı. Şu halde, bu vaziyet karşısında herhangi bir muhacirin bulunduğu mıntikadan diğer bir yere gitmesine katiyen cevaz verilemezdi. Ve gidenleri de cebren getirtmek icab ediyordu. Ben vekil iken bunu yaptık; Pendik'e gidenlerin cebren iadesi için emir verdim.", (A.g.e., C. 10, s. 65.); "...Hayır arkadaşlar böyle şeyler yoktur. Dolaşmış değillerdir. Bize bunlar hakkında tütüncü diye haber verilmiş idi. Bunlar da tütüncü muhacir istemişlerdi. Trabzon vilâyetine 100 bine yakın muhacir gittiği halde, buraya tütüncü gönderseniz iskân edilebilir sanıldı. Biz de bunun üzerine bunları doğrudan doğruya Akçaabad'a gönderdik. Nihayet biz çiftçiyiz dediler ve bizi Anadolu sahiline sevkediniz dediler. ... Hakikaten tütüncü olduklarını fakat daha ziyâde sanat sahibi olduklarını anladık. Biz çorapçıyız, Drama'nın meşhur çoraplarını yapan biziz dediler. ... Hakikaten böyle olduğu anlaşıldı. Biz de bunları aldık İnebolu'ya getirdik. Halbuki bunların bir kısmı İnebolu'yu beğenmediler. Keskin'e gittiler ve dediler ki; bize tiftik lâzımdır, yün lâzımdır, bunun da en ucuz olduğu yer Keskin'dir, dediler. Biz de Keskin'e verdik", A.g.e., C. 10, s. 53.

tahrib edilen Föylerin imârına başladı. Mübâdele, İmâr ve İskân Vekili Necati Bey, "Samsun'daki köyler hakkında tedkikata başlanıldığı" ve "emvâl-i metrûkenin bekçiler vasıtasıyla muhafaza" edilmekte olduğunu⁴⁹ bildirdi.

Göçmenlerin çoğu, iklim ve topoğrafya itibariyle geldikleri topraklara benzerlik gösteren Trakya yöresini tercih ediyorlardı. Bütün köylerin yanmış olduğu Samsun'a kıyasla, iskân işleri burada daha kolay yüyüyordu. İzmit vilâyetine yerleştirilen göçmenler de nisbeten müreffehler. Samsun'a sevkedilen göçmenler buraya gitmekte pek istekli görünmüyorlardı. Refet Bey'e göre, Samsun'da dokuz vilâyet bir imâr ve iskân mıntika müdürünün idaresinde birleştirilmiş, müdürün maiyetinde bütün mıntikanın sıhhiyye teşkilâtına bakmak üzere sadece bir tabib ve iki ziraat memuru görevlendirilmişti. Bu teşkiât gereğince Vekâlet doğrudan doğruya mıntika müdürleriyle muhabereye başlamış, valiler ise saf dışı bırakılmıştı. Mülki yetkililerin işe karıştırılmaması, yıllarca devam eden bir geleneğe ters düşmekle kalmamış, aynı zamanda, iskân işlerinin de aksamasına sebep olmuştu. Diğer yandan Yunanlılar, Samsun yöresine gidecek göçmenlere, burada kendilerini büyük felaketlerin beklediğini söylüyorlardı. Celal (Bayar) Bey bu propagandanın sebebini açıklarken şöyle der: "Onlar biliyorlardı ki, Samsun dünyanın en nefis tütün yetiştiren bir muhitidir. Oraya terbiye görmüş, muktedir muhacirler gittiği zamanda, sanat ve tabiat birleştiği vakit Yunan tütüncülüğünü şöhret itibariyle gölgede bırakacaktı"⁵⁰. Öyle anlaşılıyor ki, Türk tarafı tütüncü göçmenler hakkında oldukça ümitliydi.

Samsun'a gönderilen göçmenler ilk günlerde büyük sıkıntılarla karşılaştılar. Nisan 1924'te Samsun'a giden Kızılay doktoru Haydar Bey 1 Mayıs 1924 tarihli yazısında; "18 Nisan(dan) 1 Mayıs 1340 (1924) tarihine kadar Samsun'a ihrâc olunan muhacirün miktarı dokuz binden fazladır. Dahile yapılan sevkiyat bazen tehir veya tevakuf ettiğiinden, sevkiyat umûrunu nisâb-ı intizâma vaz'etmek için iktihâm edilecek müşkülât büyüktür"⁵¹ diyordu. Doktor Haydar Bey, 19 Haziran'da ise; "Bugün Samsun şehrinde on bir bin beş yüzden fazla muhacir bulunmaktadır. Misafirhaneler, sokaklar, bahçeler, kabristanlar, çarşılar, koşu mahalli mahşer halindedir"⁵² diyerek göçmen-

49 Hakimiyet-i Milliye, 3 Aralık 1923.

50 TBMMZC., C. 10, s. 55, 64, 70.

51 Kızılay Arşivi, ds. 530., bkz. EK-5.

52 Kızılay Arşivi, ds. 530.

lerin içinde buldukları acı durumdan bahsediyordu. Gümüşhane mebusu Zeki Bey de benzer bir ifadeyle şunları söylüyordu: "Samsun'a gelen muhacirler maalesef mezarlıklar içerisinde yatıyorlar. Kendilerini setr için ufak tefek bez parçalarından meydana getirebildikleri çadırlar altında imrâr-ı hayat ediyorlar. Bu ne acıklı haldir. Halbuki Samsun'da mübâdillere tahsis edilen evler başkalarının ellerine geçmiştir⁵³. Canik mebusu Cavid Paşa ise, Samsun'daki göçmenlerin "sardalya kılıklı" evlere doldurulmuş olduklarından yakınırken Haydar Bey'in çalışmalarını övüyordu: "... Bunların tathîrâtına bakılmak için hiçbir teşebbüsatta bulunulmamış, Orada Hilâl-i Ahmer doktorlarından Haydar Bey'i gördüm. Bu zât vazifeperver ve vatanına miletine muhib bir zât olduğu için muhâcirlerin meskûn oldukları depoları, anbarları dezenfeksiyon yaptırdı". Cavid Paşa ayrıca, Samsun'a bağlı ve âdeta birer şehir görünümünde olan Kadıköy ve İlyas köylerindeki evlerin çerçeve, kapı ve kiremitlerinin yerlerinden sökülerek çarşıda satıldığını belirtti. Ona göre, göçmen işleriyle hükümet memurları yeterince ilgilenmiyordu. Cavid Paşa, bu yörede bulunduğu sırada zaman zaman Vekâletle göçmenlerin durumu hakkında muhaberede bulundu; hatta bir ara Canik mebusu Necmi ve Ordu mebusu Faik Bey'le birlikte Mıntıka Müdürünü ziyaret ederek intiba ve tavsiyelerini ilettiler⁵⁴.

Kızılay doktoru Haydar Bey, bazı yazılarında Samsun ve çevresine iskân edilen göçmenlerin sayısı hakkında bilgi veriyordu. Nitekim 24 Mayıs 1924'te Bafra'dan bildirdiğine göre, "6 Kanun-ı evvel 339'dan 23 Mayıs 340 tarihine kadar Alaçam nahiye merkezi de dahil olmak üzere Bafra kazasına iskân edilen muhâcir 427 hanede 1337 nüfustur. Bu muhâcirlerden dul kadınlarla muhtac-ı muavenet olanların iki ay için büyüklerine yevmî on, küçüklerine beş kuruş iskân müdüriyeti tarafından itâ' ediliyor"⁵⁵. Cavid Paşa ise, Bafra'da göçmenlerin güç şartlar altında yaşadığını; ekmeğin kıyyesi 26 kuruşa satılırken, adam başına 10 kuruş yevmiye verildiğini söylüyordu. Yine Cavid Paşa'nın dediklerine bakılırsa Çarşamba'daki göçmenlerden bazıları medreselere, bazıları da tahrib edilmiş olan Rum ve Ermeni evlerine yerleştirilmiş, bunlardan kırk aile de açıkta kalmıştı. Terme de iskân için elverişli değildi⁵⁶.

53 TBMMZC., C. 9, s. 126.

54 TBMMZC., C. 10, s. 44-45.

55 Kızılay Arşivi, ds. 530.

56 "Harb-i Umûmî'nin devam ettiği müddetçe Ruslar tarafından defaatle bombardıman edilmiş, sonra Ermeni çeteleri yakmışlar ve bugün arazisi de, kendisi de imâra muhtaç olduğu halde hükümet tarafından hiçbir muavenet görmemiştir. İmâra hiç bakılmadığını göstermek için Terme kasabasını göstereceğim...", TBMMZC., C. 10, s. 44-45.

Birinci imâr ve iskân mıntıkasındaki diğer vilâyetlerde de durum pek farklı değildi. Haydar Bey 19 Haziran 1924 tarihli bir yazısında; "Giresun Sıhhiye Müdüründen 24 Mayıs 340 tarihiyle gönderilen tahriratta, Giresun'a 2680 muhacirin vürûd edeceği bildirildiğinden, merbuten takdim kılınan listede muharrer eşya(nm) tabib Ali Bey ile bir hastabakıcıya tevdi en irsâl" kılındığını belirttiikten sonra, Sinop hakkında şunlara yer veriyordu:

"Sinop vilâyetinde meskûn Rumlar umûmiyet itibariyle ehl-i sanat ve balıkçı olmalarına binâen, burada tavattun edilecek muhacirler için arazi-yi metrûke bulunmadığından vilâyet tarafından berây-ı iskân taleb olunan 2500 nüfus yerine, Sarı Şa'ban'm (?) Darıova ahalisinden kısm-ı azamı hal ü vakti müsaid kimselerden bütün vilâyete üç bin yüz küsur nüfus gönderilmiş ve bunlardan 1349 nüfus Rumların müfârekatına intizâren Sinop'ta bırakılmıştır. Sinop'ta evvelce zuhûr etmiş olan iki büyük harîk en ma'mûr Türk ve Rum mahallâtını yakmış ve şehrin kâr-ı kadîm müşerref harâb ev ve dükkanından ibaret mebânî-i mütebâkiyesi ise, Samsun'un sayfiyesi olan bu şube-i cezîrenin manzara-yı adniyesine bir renk-i sefâlet bahşetmektedir"⁵⁷.

Şarki Karahisar Sıhhiye ve Muâvenet-i İctimâiye Müdürü ise, 18 Haziran 1924'te Kızılay Genel Merkezine gönderdiği bir yazıda; "Şarkî Karahisar vilâyeti harb ve harîk dolayısıyla eski varlığının onda ikisine sukut etmiş, her hususta muhtac-ı muâvenet bir vilâyettir. Ahaliden yardım mümkün olmadığı gibi, teklif bile edilemiyor. Bu meyanda zavallı biçare muhacirlerimiz de elem ve ızdırıp içinde çırpınmaktadırlar"⁵⁸ diyerek buraya sevk edilen göçmenler için Kızılay'dan yardım istiyordu.

Drama, Kavala, Selanik, Kayalar ve köylerinden gelen 58 486 göçmen, Birinci İmâr ve İskân mıntıkasına sevk edildi. Bunlar Amasya 5440, Tokat 6800, Çorum 2318, Ordu 1679, Giresun 748, Şarkî Karahisar 8788, Trabzon 1328, Erzincan 1157, Sinop 1594, Yozgat 5277, Sivas 4404 ve Gümüşhane 543 vilâyetlerine yerleştirildiler. Samsun merkeziyle çevresinde iskân edilen 18410 göçmen, Drama ve Selanik'e bağlı kasaba ve köylerden gelmişlerdi⁵⁹. Mübâdele, İmâr ve İskân Vekâleti Samsun'da bunlar için Kasım 1924'e kadar, her biri 50 evden oluşan, 7 "numune köyü" inşa ettirdi. Yine aynı tarihte bu yörede 1717" iktisadi ev" in inşasına devam edildiği belirtilmiştir. "İktisadi

57 Kızılay Arşivi, ds. 530.

58 Kızılay Arşivi, ds. 530., bkz. EK-6, 6/A.

ev"ler "numune köy"ün binalarından farklı olup; bunlar "vesâit-i âdiye ile, çamur ile, kerpiç ile, sazla vesair vesâit-i âdiye ile ucuza" inşa ediliyordu.

Recep (Peker) Bey'in 6.11.1924'te TBMM'de yaptığı açıklamalardan, o güne kadar Yunanistan'dan 390.737 göçmenin Türkiye'ye geldiğini öğreniyoruz. O sırada, İzmit mıntıkasında henüz iskân edilmemiş 10 bin kadar göçmen bulunuyordu ki, bunlar bizzat kendi evlerini inşa edecekleri taahhüdüyle buraya geldiklerinden Hükümetten yardım görmemişler; buna karşılık kendileri de yaptıramışlardı. O vakte kadar, Vekâlet tahsisatından 15.881 evin tamirâtı yapılmış; Samsun, İzmir, Bursa, İzmit, Antalya ve Adana'da 14 "numune köy" inşa edilmişti. Ayrıca Samsun, İzmir, Bursa, İzmit, Antalya, Adana, Afyon, Manisa, Bafra, Çarşamba, Tokat, Çorum, Yozgat ve Amasya'da 6.903 "iktisadi ev" in inşasına başlanmıştı. Diğer yandan, göçmenleri müstahsil duruma getirmek için ziraat alet ve hayvanları ile tohumluk gibi yardımlarda bulunuldu⁶⁰.

Mübâdelenin tamamen son bulmakta olduğu⁶¹ Kasım 1924'e kadar Trakya'da 73.502, İstanbul mıntıkasında 35.332 kişi⁶², İzmit mıntıkasında 26.578, Balıkesir'de 38.925, Bursa'da 26.204, İzmir'de 62.524, Antalya'da 6.179, Konya'da 29.189, Adana'da 20.856, Erzurum ve Erzincan'da 1.100, ve Samsun ile çevresinde 38.076 kişi yerleştirildi. Bu sırada, Samsun'da 12.806, Adana ve İzmir'de ikişer bin henüz iskân edilmemiş göçmen bulunuyordu⁶³.

Daha sonra yayımlanan Devlet Yıllığında, iskân edilen göçmenlerin sayısı Recep Bey'in verdiği rakamlardan daha az görünmek-

59 Türkiye Hilâl-i Ahmer Mecmuası, no: 43, 15 Mart 1925, s. 277.

60 TBMMZC., C. 10, s. 94.

61 Recep Bey konuşmasında; "Yani Yunanistan'daki Müslümanların nakli hemen bitmiş gibidir. Bir-iki bin kadar Selanik'ten gelecek var. Bunlar için de vapurlar tertip edilmiş, sevk edilmiştir. Bunların da gelmiş olduğu kabul edilirse, esas mübâdele muamelesinin Türkiye'ye sevk ve nakilden ibaret olan kısmının hitam bulmuş olduğunu kabul etmekte beis olmaz" diyordu. A.g.e., s. 92.; Kızılay, Selanik'teki son göçmenlere yardım için tekrar bir sağlık heyeti gönderdi., (Türkiye Hilâl-i Ahmer Mecmuası, no: 41, 15 Ocak 1925, s. 177-178).

62 İskân edilenlerden başka İstanbul'da Ahırkapı ve İplikhane misafirhanelerinde binden fazla göçmen bulunuyordu. Bunlardan 68 aile İstanbul'da, 57 aile İzmit ve çevresinde iskân edilmelerini, diğer 132 aile ise Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki akrabalarının nezdine sevk edilmelerini isteyerek, bununla ilgili bir listeyi Mübadele Cemiyetine vermişlerdi. Mübadele Cemiyetinden iki temsilci, göçmenlerin bu isteklerini vali Numan Sami Bey'e iletecekti., İstiklâl, 27 Aralık 1924.

63 TBMMZC., C. 10, Devre: 2, İctima: 3, s. 93.

mektedir. Yıllıkta 1923'te 50.689, 1924'te 235.414, 1925'te ise 56.523 kişinin iskân edildiği; ancak bunlar arasında mübâdillerden başka diğer göçmen, mülteci, yangınzede, aşiret ve göçbelerin de bulunduğu belirtilmektedir. Bunlara, vilâyetlerde kendi servetleri ile doğrudan doğruya müstahsil duruma atılmış olanlar, yani iskân edilmemiş olanların dahil edilmediği dikkate alınır⁶⁴ gerçek mübâdil sayısını tesbit etmekteki güçlük ortaya çıkar. Göçmenlerden servet sahibi olup, isteyenler, iskân haklarından vazgeçtiklerine dair hükümete senet vermeleri durumunda istedikleri yere yereleşebiliyorlardı⁶⁵. Bundan yararlanarak, iskân hakkından vazgeçen göçmenlerin bu sayının dışında tutulduğu düşünülebilir.

Diğer taraftan, 1923-1970 yılları arasında gelen ve giden göçmenler üzerine yapılan bir araştırmada, Türkiye'ye göçmen ve mübâdil olarak gelen ve sığınanların sayısı 1923'te 50.259 aile (196.420 kişi), 1924'te 52.221 aile (208.886 kişi) ve 1925'te 9.815 aile (39.634 kişi) olarak verilmektedir. 1923-1924'te göçmen hareketlerinden doğan nüfus artışı 355.113 oranında tesbit edilmiştir⁶⁶. Böylece mübâdiller iskân sorununu beraberlerinde getirmekle birlikte, Türkiye nüfusunda önemli oranda bir artışa neden olmalarından dolayı, insangücü ihtiyacı olan Türkiye için aynı zamanda önemli bir kaynak teşkil etmiştir.

Değişik kaynaklarda yer alan bilgilere dayanarak göçmenlerin sayısı hakkında bir tahminde bulunmak mümkünse de, bunların kesin sayısını tesbit etmemiz imkânsız görünmektedir. Zirâ, 1923-1925 yılları arasında mübâdele tâbi göçmenlerden başka, diğer göçmen ve mülteciler de iskâna tâbi tutulmuşlar ve kayıtlarda bunlar arasında bir fark gözetilmemiştir. Ayrıca, göçmenlerden bir kısmı iskân muamelesinin dışında tutulmuşlardır. Yine de ortalama bir rakam vermek ge-

64 T.C. Devlet Yılığ, Matbuat ve Umum Müdürlüğü 1928-1929, İstanbul Devlet Matbaası 1929, s. 69.

65 Muhâcirin Nizamnamesinin altıncı maddesinde şöyle deniliyordu: "Kabul edilen muhâcirin, kendilerine tahsis olunan mahallere azimetle sâkin olmağa mecburdurlar. Ancak, gösterilen mahalle gitmeyip de kendi paralarıyla arazi mübâyaa ederek diğer mahallerde akrabası olan yerlerde tavattun talebinde bulunanlardan is'âf-ı istidâ'larında hükümetce mahzûr olmadığı takdirde bir güne muâvenet-i iskâniye talebinde bulunmayacaklarına dair ayrıca senedât ahzından sonra bunların arzu ettikleri mahalle azimetlerine müsâde olunur", TBMMZC., C. 10, s. 100.

66 Doç. Dr. Cevat Geray, "Türkiye'de Göçmen Hareketleri ve Göçmenlerin Yerleştirilmesi", Amme İdaresi Dergisi, C. 3, sayı: 4, Aralık 1970, s. 11, 18.; Göçmenlerin iskân bölgeleri ve sayısı hakkında ayrıca bkz. Akgün, a.g.e., s. 275-276.

rekirse, üç yıl içinde 400 bin civarında göçmenin mübâdele yoluyla Türkiye'ye geldiği ve bunlardan 350 bin kişinin iskân edildiği söylenebilir.

Az zamanda çok sayıda mübâdilin Türkiye'ye gelmesi, iyi bir iskân plânının yapılamaması ve her türlü dış yardımdan yoksun harabe halindeki Anadolu'nun hemen imâr edilememesinden kaynaklanan birtakım olumsuzluklar, iskân yapılırken bir engel olarak ortaya çıkmıştır. Hatta bu konu TBMM'de önemli eleştiri ve tartışmalara sebep olmuştur. İyi bir iskân plânı yapılamamış; ancak Yunanistan'dan gemilere binerlerken göçmenlerin uğraşları, alıştıkları tarım biçimi, türleri ve uzmanlık dalları ile ilgili bilgiler toplanmaya çalışılmış ve geldikleri yörelerin coğrafya özelliklerine, iklim ve toprak şartlarına uygun yerlere iskân edilmelerine dikkat edilmiştir. Göçmenlerin çoğunluğunun Trakya'yı tercih ettikleri, buna karşılık hükümetin özellikle tütüncüleri Samsun yöresine göndermeye çalıştığı ve bunlar hakkında büyük ümitler beslediği görülmektedir. Özellikle 1924 yılı, mübadillerin nakli ve iskânı bakımından Türkiye'nin en zor dönemini teşkil etmiş; çoğu rençber olan göçmenlerin iskânı ancak 1925'te tamamlanabilmişti.